

ZEMAŞERÎ'NİN *el-KEŞŞÂF* ADLI ESERİNDE SÜNNİLERE YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ* ZAMAKHSHARİ'S CRITICISM OF SUNNIS IN HIS WORK *AL-KASHSAF*

Hilmi Kemal ALTUN

Ar. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Kelam Anabilim Dalı, kaltun42@hotmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-3583-5142>

ÖZET

Zemahşerî, Mu'tezilî kelâm ekolünün son temsilcilerinden birisidir. Başta tefsiri olmak üzere yazdığı diğer eserleri, müellifin mezhebî aidiyetine/taassubuna rağmen hemen her fırka tarafından hüsn-i kabul görmüştür. Zira Zemahşerî'nin itikatta Mu'tezilî olması, eserlerine belirgin bir şekilde yansımıştır. Başta *Keşşaf* olmak üzere düşünce ağırlıklı eserlerine bakıldığında müellifin sergilediği propagandist ruh halinin ve ideolojik yaklaşımın izleri açıkça görülür. Bu itibarla Zemahşerî'nin ait olduğu mezhebi savunma refleksiyle -özellikle belli hususlarda- eleştiri oklarını muhaliflerinin üzerine yönelttiği zâhirdir. Muhalif gruplar denilince de fırkalar açısından Şîileri ve Sünnîleri; dinin algılama biçiminin eleştirisi açısından da tasavvuf ehlini ve bâtnîleri saymak mümkündür.

Bu çalışmamızda Zemahşerî'nin özellikle "mücbire", "kaderiyye," "haşeviyye," "nevâbitler," "kendilerinin sünnet ehli olduğunu iddia ederek kendi hevalarını sünnet olarak adlandıran güruh," "sözde hak üzere olduklarını iddia edenler" gibi kavram ve ithamlarla andığı sünnîlere yönelik tenkitleri konu edilecektir. Zemahşerî'nin eserlerinde İmam Mâtürîdî'den ve Mâtürîdîlikten hiç söz etmemesi câlib-i dikkattir. Yalnız Mu'tezilî terminolojide "Eş'arîler" nitelendirmesinin Mâtürîdîlere ve Eş'arîlere tekabül ettiği bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Ehl-i sünnet, Zemahşerî, el-Keşşâf.

ABSTRACT

Zamakhshari, who is himself a dark mu'tazilite, was accepted not only by Mu'tazilite but also by other factions with his other works, especially his Tafsir. However, the fact that Zamakhshari is a Mu'tazilite in faith is clearly reflected in his works. If you look at the weighted works of thought, especially the Monk, the traces of a propagandist mood and ideological approach are clearly visible. In this respect, it is seen that the author directs the arrows of criticism on his opponents with the reflex of defending the sect to which he belongs- especially on certain issues. It is also possible to count Shiites and Sunnis in terms of factions, and Sufizm in terms of criticism of the way religion is perceived.

In this study, Zamakhshari's criticisms of Sunnis, especially those who refer to them as "mujbira", "Kadariyya", "hashaviyya", "navabites", "the people who call their own desires Sunnah, claiming that they are Sunnah," "those who claim to be about the right", will be discussed.

Key words: Mu'tazilite, Ahl al-Sunnah, Zamakhshari, Al-Kashsaf.

Giriş

Carullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (v. 538/1144), itikatta Mu'tezilî olup amelde ise Hanefî mezhebine mensup büyük bir müfessir ve dil âlimidir. Yaşadığı asır, Nizâmîye Medreseleri aracılığıyla bölgede Eş'arîliğin tamamen hâkim olduğu zamanlardır. Bu durum aynı zamanda Mu'tezile'nin hızla tarih sahnesinden çekilmeye yüz tuttuğu bir dönem anlamına da gelmektedir. Mamafih tarihin bu diliminde Harizm'de yaşamının Zemahşerî'ye kazandırdığı bir avantaj söz konusudur. Zira Bağdat, Selçukluların ilim merkezi konumundadır. Bu itibarla siyasetin ve siyasetin desteğini arkasına alan Eş'arî düşüncenin bu coğrafyada yoğun bir baskısı hissedilmektedir. Böyle bir ortamda Harizm'in Bağdat'tan kısmen uzak olması sayesinde Zemahşerî, Mu'tezilî öğretiyi hocası Mahmûd b. Cerir ed-Dabbî (ö. 507/1113) aracılığıyla öğrenebilmiş ve düşünce dünyasını bu sistematik üzerine tesis etmiştir.

* Bu makale 15.01.2021 tarihinde 5. Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresinde sunulan sempozyum bildirisinin yeniden düzenlenmiş halidir.

Zemahşerî'nin itikadi yönüne dair muhtelif iddialar dile getirilmiş olsa da kendisinin Mu'tezilî olduğundan şüphe yoktur. Zira onun, Mu'tezilî olmanın yegâne şartı sayılan usûl-i hamseyi kabul ettiği bilinmektedir. Onun Mu'tezile mensubiyetine dair diğer bir işaret, kendisinin bu mezhebi ifade ederken Mu'tezile kavramını kullanmaktan kaçınmasıdır. Bunun yerine o, "ehlü'l-adl ve't-tevhid", "adliyye" veya ulemâ-i'l-adl ve't-tevhid kavramlarını kullanmayı tercih etmiştir. Bilindiği üzere Mu'tezile mensupları kendi ekollerini genellikle "adliyye" olarak adlandırmışlar ve mezhebin müntesiplerini de "ehlü'l-adl" olarak nitelendirmişlerdir. Zemahşerî'nin de aynı terminolojiyi kullanmış olması kendisinin aidiyeti konusundaki şüpheleri izale edecek türdendir.

Kendi aidiyetini açıkça ortaya koymanın yanında Zemahşerî, yeri geldikçe muhaliflerine yönelik şiddetli eleştiriler de yöneltmiştir. Çalışmamızda müellifin sünnilere yönelik eleştirileri konu edilecektir. Özellikle Zemahşerî, Allah'ın sıfatları ve kötülüğü yaratmayacağı problemi, rü'yetullah meselesi, mü'min olarak öldükten sonra günahının bedelini cehennemde bir süre kalarak ödeyen kimsenin sonra tekrar çıkacağını savunmanın bir tür Yahudi itikadına benzetilmesi gibi meselelerde Ehl-i sünnet ulemasının görüşlerine şiddetle karşı çıkmaktadır. Söz konusu meseleleri kendi mezhebinin zaviyesinden ele alan müellif, muhaliflerini tahkir ve tezyife varan ifadelerle itham etmektedir. Zemahşerî, karşı tarafın tesmiyesi bağlamında Ehl-i sünnet kavramını yalnızca bir yerde zikreder. Bu zikirdeki amaç da söz konusu fırkanın "semer vurulmuş eşek cemaati" şeklinde nitelendirilmek suretiyle tahkir edilmesidir. Müellifin Mâtürîdîlerle ilgili doğrudan hiçbir ifadesi yer almamaktadır lakin bilindiği üzere Mu'tezilî terminolojide Eşâire nitelendirmesi Ehl-i sünnetin her iki kolunu da kapsayıcı mahiyettedir. Zira Allah'ın kötülüğü yaratan olmakla nitelendirilmesi, rü'yetullah, cehennemden çıkma gibi meselelerde her iki ekol de paralel düşüncelere sahiplerdir. Bunun dışında müellifin eserlerinde Kaderiyye, Mücbire, Haşeviyye, Nevâbit gibi ifadelerle nitelendirdiği fırkanın ilişkilendirdiği konular açısından bakıldığında sünniler olduğu aşikârdır. Nitekim şârih İbn Müneyyir de (ö. 683/1284) müellifin kastıyla ilgili tespitlerde bulunmakta, onun bu ifadelerle sünnileri hedeflediğini aktarmaktadır.

Mürtekb-i Kebîre ve Cehennemden Kurtulma Meselesi

Bilindiği üzere mürtekb-i kebîre problemi kelâmın önemli problemlerinden birisidir. Nitekim bu mesele, Haricîlerle birlikte Mu'tezile mezhebini diğer mezheplerden farklı kılan temel konuların başında gelmektedir. Buna göre amelî imandan bir cüz sayan Mu'tezilî kelamcılar büyük günah sahibini fasık olarak adlandırmışlardır. Bu durumu da el-menzile beyne'l-menziyleyn ifadesiyle formüle ederek tövbe etmeden ölen fasık kimsenin ebedî olarak cehennemde kalacağını iddia etmişlerdir. Ehl-i sünnet bilginleri ise büyük günah sahibi kimselerin tövbesiz de olsa affedilebileceklerini ya da cezalarına karşılık gelecek miktarda azabı tattıktan sonra cehennemden çıkabileceklerini söylemişlerdir.

Zemahşerî, Ehl-i sünnet'in bu düşüncesini boş hayal ve şeytanın kuruntularından bir kuruntu olarak nitelendirerek tövbesiz olarak ahirete geç eden kimseye Allah'ın merhametinin asla ulaşamayacağını ileri sürmekte, dolayısıyla sünnilerin dile getirdiği tövbesiz de olsa Allah'ın günahkârlara merhamet edebileceği ve cehenneme girdikten sonra şefaate oradan çıkılabileceği şeklindeki anlayışını ısrarla reddetmektedir.(Zemahşerî, 1987, c. 1, 566; c. 2, 430-431) Bu düşüncüyü savunan sünnileri, mezheplerinin köksüz/temelsiz oluşu ve inanç konularında akli kullanmadıkları anlamını ihsas ettiren "Nevâbit"(Zemahşerî, 1987, c. 4, 618) ifadesiyle nitelemektedir. Ona göre bu haldeki bir kimsenin cehennemden kurtulabilmesi cezasını çekmeye bağlı olmadığı gibi peygamberin şefaatiyle de mümkün değildir.

Zemahşerî, sahip olduğu bu kanaat üzerinden Sünnileri eleştirmekte ve onları Kur'an'daki ifadesiyle "kendilerine ancak"(Zemahşerî, 1987, c. 1, 566)(Zemahşerî, 1987, c. 1, 349)(İbnü'l-Müneyyir, 1987, c. 1, 349)Zemahşerî'nin, özellikle adalet ilkesi kapsamına giren Allah'ın kötülüğü yaratmayacağı, ya da kötülüklerin O'na nispet edilemeyeceği meselesine çok önem verdiği bilinen bir husustur. Bu bağlamda kendileri tarafından savunulan tenzih anlayışını rubûbiyetin takdisinin yanı sıra adalet ve hikmetin gereği açısından da isabetli gördüğü aşikârdır. Bu düşüncüyü benimsemeyen tam tersine Allah'ın hayrı yaratan olduğu gibi şerri de yaratan olduğunu savunan Ehl-i sünnet'e karşı şiddetli eleştiriler yöneltmektedir. Bu ithamlarda karşı tarafı Kaderîlik ve Cebrîliğe nispet etmekle başlayıp Allah'ın düşmanı ilan etmeye ve müşriklere teşbihe kadar gitmektedir. Söz gelimi Zemahşerî, "Kalplerimiz kılıflıdır..." (en-Nisa 4/155)

¹ "Bize, ateş sadece sayılı günlerde dokunacak." (Âl-i İmran 3/24)

ayetinde Yahudilerden sadır olan bu iddiaları “Eğer Rahman dileyseydi, biz onlara kulluk etmezdik” diyen müşriklere benzetmekte, ardından da Allah’ın hayır ve şer her türlü fiili yarattığını savunanları (Ehl-i sünnet) Mücbire olmakla nitelendirmektedir. Bununla da yetinmeyip “Allah onları rezil etsin”(Zemahşerî, 1987, c. 1, 586) şeklinde bir de beddua ile kendi haklılığını karşı tarafın da yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Şârih İbnü’l-Müneyyir de burada Mücbire ifadesiyle kastedilen grubun esasında Ehl-i sünnet olduğunu belirtmektedir.(İbnü’l-Müneyyir, 1987, c. 1, 586)

Yine aynı konu bağlamında müellifin “hayrı da şerri de Allah’ın yarattığını” söyleyenleri, Kur’an’ın müşriklere atfen aktardığı “Eğer Allah dileyseydi biz de şirk koşmazdık atalarımız da, ve hiçbir şeyi de haram kılmazdık” (En’am 6/148, Nahl 16/35) ifadeleriyle ilişkilendirmekte ve burada da sünnetleri müşriklere teşbih etmektedir.(Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 76-77, 604)

Zemahşerî, İsrâ 17/1’de geçen, Allah’ı tenzih ifadesi olan (سبحان) lafzını ise Allah’ı her türlü çirkin fiilin faili olmaktan uzak tutmanın en açık ifadesi olarak izah etmekte, söz konusu çirkin fiilleri Allah’a izâfe edenleri de Allah’ın düşmanları olarak nitelendirmektedir.(Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 646) İbnü’l-Müneyyir, Zemahşerî’nin Allah düşmanları ile kasdettiği zümrenin, Ehl-i sünnet olduğuna işaret etmektedir.(İbnü’l-Müneyyir, 1987, c. 2, s. 646)

Allah’ın kötülükle ilişkilendirilmesini kabul etmeyen ve bu hususu sık sık vurgulama ihtiyacı hisseden Zemahşerî, bir fiilde iki kudretin varlığını kabul etmemekte, ihtiyârî fiillerinde kulun kendisinin yegâne fail olduğunu savunmaktadır.

Bu çerçevede Zemahşerî, Kur’an’ın ilgili ayetlerini de mezhebinin genel prensipleri çerçevesinde yorumlamaya çalışmaktadır. Söz gelimi Şems sûresinde yer alan “Nefsini arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyana uğramıştır”² âyetini müellif bu mantığa göre te’vil etmiş, nefsi tezkiye etmede ve saptırmada (tedsiye) zamirin insana racî olduğunu ileri sürerek Allah’ı tenzih etmeye çalışmıştır. Ayrıca failin Allah olduğunu iddia edenleri (ki burada kasdettiği Ehl-i sünnettir) işledikleri günahın faturasını Allah’a çıkarmaya çalışanlar Kaderiler (Kaderiyye) olarak nitelendirmektedir.³

Yeri geldikçe bu tür ithamları yapmaktan çekinmeyen Zemahşerî’nin, özellikle adalet ilkesi kapsamına giren Allah’ın kötülüğü yaratmayacağı, ya da kötülüklerin O’na nispet edilemeyeceği meselesine çok önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kendileri tarafından savunulan tenzih anlayışının hem rubûbiyetin takdisi hem de adalet ve hikmetin gereği daha isabetli olduğundan şüphe duymamaktadır. Dolayısıyla Kaderiyye isminin kendilerine değil de Allah’a kötülüğü nispet edenlere verilmesinin daha doğru olacağı kanaatindedir.

Kötülüğü yaratmayı Allah’a nispet etmekten kaçınma hususunda sünnet düşüncüyü sürekli eleştiren müellif, yer yer bu anlayışın mümessillerini Kur’an’ın belagatini anlamayan, nazmın güzelliğini fark edemeyen kimseler olarak tavsif etmektedir. Ayrıca “Allah’ın sıfatlarını sağa sola çekenler” ifadesini de yine aynı grup hakkında kullanmaktan sakınmamaktadır. Zira ona göre taşkınlık ve tuğyan, insanların kendi fiilidir. Allah’a izafe edilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla sünnet bilginler, hem sıfatullah konusundaki düşünceleri ve buna bağlı olarak Allah’a kötülüğün izafe edilmesi nedeniyle “Allah’ın sıfatlarını sağa sola çekmekle” itham edilmekte hem de kelimelerin dildeki karşılığının verilmediği iddiasıyla “Kur’an’ın belagat ve fesahatini idrak edememiş olmakla” nitelendirilmektedir.(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 68-69) Keza ona göre sünnetler tarafından dile getirildiği üzere, Allah’ı çirkin fiillerin yaratılmasıyla ilişkilendirmek, durduk yere elem verebileceğini iddia ederek O’na zulmü yakıştırmak gibi düşüncelerin tamamı Allah’a karşı yalan uydurmanın bir çeşididir. Ne var ki ona göre, sünnet bilginler bu tür ithamların hepsini Allah’a yakıştırmaktan geri durmamışlardır.(Zemahşerî, 1987, c. s. 4/139-140)

² Şems 91/9-10.

³ (Zemahşerî, 1987, s. 4/760) İbnü’l-Müneyyir de Zemahşerî’nin buradaki Kaderiler şeklinde itham ettiği grubun Ehl-i sünnet olduğu kanaatindedir. (bk. (İbnü’l-Müneyyir, 1987, s. 4/760))

Şefaât Beklentisi İçinde Olma İddiası

(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 136-137)⁴(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 136-137)tövbesiz olarak ölen bir kişiye Allah'ın merhamet edebileceği ya da cehenneme girdikten sonra şefaâtle oradan çıkarılması yönündeki düşünceleri de Zemahşerî, Kur'anî bir ifade olan "şeytanın kuruntuları"⁵ ifadesiyle reddetmektedir.(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 566)

Zira Zemahşerî'ye göre şefaât, yalnızca ziyade fazilet anlamında olup(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 299; c. 4, s. 158) ahirette derecelerin yükselmesi(Zemahşerî, 1987, 1, s. 364; 4, s. 655) şeklinde tezahür edecektir. Başka türlü bir şefaât beklentisi beyhudedir.

Yine müellif, sünîleri Kur'an'da Kureyş müşriklerine atfedilen "siz bizim yolumuza uyun, biz sizin günahlarınızı taşıyoruz"⁶ ifadesi çerçevesinde eleştirmeye devam etmektedir. Onların mü'minleri bu sözlerle hak yoldan alıkoymaya çalıştıklarını dile getirdikten sonra aktardığı anektot⁷ üzerinden sünîleri Haşevî olmakla itham etmekte ve güpegündüz soygunculuk yapan eşkıyalara benzetmektedir.(Zemahşerî, 1987, c. 3, s. 444)

Gerek semâvî dinler gerekse de İslam kelmacıları arasında meleklerle peygamberler ve insanlar arasında tafdüliyet/hiyerarşi meselesi tartışılmalıdır. Şüphesiz meleklerin yaratılış özelliklerindeki farklılık ve kötülüğe bulaşmamış olmalarının yanı sıra insan zihninde de apriori olarak onların temizliğine dair var olan bilginin de bu tartışmalarda rolü büyüktür.

Fırkalar içerisinde Ehl-i sünnet bilginleri, meleklerin Hz. Âdem'e secde etmeleri, Hz. Âdem'e meleklerin sahip olmadığı bilginin verilmesi, insanın yeryüzünün halifesi olması gibi nedenlerle peygamberlerin ve insanların meleklerle karşı üstünlüğünü savunmuşlardır.⁸ Buna karşılık Mu'tezile kelmacıları da meleklerin mutlak anlamda insan türünden üstünlüğünü kabul etmişlerdir. Zemahşerî de Kur'an'ın ilgili ayetlerini bu çerçevede yorumlamış, yeri geldikçe de aksini savunan sünîleri "cebir taraftarı bayağı bir grup" ve "hakikati ters yüz edenler" şeklinde yaftalamış, ayrıca "burnu büyük ve kibirli olmakla" itham etmiştir. (Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 466) Zira ona göre ayette yer alan "Âdemoğlunu yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık" (İsra 17/70) ifadesi "melekler dışında" kaydıyla geçerlidir. Çünkü Allah katındaki yüce konumları gereği sadece meleklerin insandan üstün tutulması insan için az bir şeref değildir.(Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 680-681) Bu ifadelerin ardından Zemahşerî sözü yine bu konunun aksini savunan sünî ulemaya getirmekte ve onları "Mücbire" olarak adlandırmaktadır. Bununla da yetinmeyip her şeyi ters yüz edenler, hakikat karşısında kibirlenenler şeklinde suçlamalar yöneltmektedir. Zira ona göre bu kibir sünîleri çok büyük bir suça itmiş, insanı melekten üstün tutmalarına sebep olmuştur. Hatta bu taassupları onları birtakım rivayetler uydurmaya, haberler derlemeye sevk etmiştir. Dil zevkinden uzak bir halde yaptıkları yorumlarla ayetleri bağlamından uzaklaştırmışlar, yaptıkları hatayı dahi idrak edemez olmuşlardır.(Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 680-682)

Rü'yetullah Meselesi

Kelâmın diğer meselelerindeki tutumu ile kıyaslandığında Zemahşerî'nin Allah'ın görülebileceğini kabul eden Sünî ekole karşı en sert eleştirilerini bu konu etrafında yaptığı söylenebilir. Bilindiği üzere Mu'tezile mensupları hem bu dünyada hem de ahirette Allah'ın görülmesini aklen ve naklen mümkün görmemişlerdir.

⁴ "Öyle bir günden korkun ki, o gün kimse başkası için bir şey ödeyemez; hiç kimseden şefaât kabul olunmaz, fide alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz." (Bakara 2/48)

⁵ Allah şeytanı lânetlemiştir, o da "Kullarımdan belli bir pay alacağım, onları mutlaka sapıtacağım, onları boş kuruntulara kapıtacağım, kesinlikle onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar, emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler" demiştir. Allah'ı bırakıp da şeytanı dost edinen kimse elbette apaçık bir ziyana düşmüş olur. (Nisa, 4/118-119).

⁶ İnkâr edenler iman edenlere, "Yolumuza uyun da sizin günahlarınızı yüklenelim" derler. Hâlbuki onların günahlarından hiçbir şey yüklenecek değildir. Şüphesiz onlar kesinlikle yalancılardır. (Ankebüt 29/12)

⁷ Söz konusu anektoda göre Haşevî'ye'den biri Abbâsi Halifesi Mansur'a bazı ihtiyaçlarını arz ettikten sonra ondan ahirette şefaât talebinde de bulundu. Bu esnada orada bulunan Amr b. Ubeyd de halifeyi şu sözlerle uyardı: "bunlardan uzak dur. Şüphesiz bunlar güpegündüz adam soymaya kalkışan/emniyetli yolda yol kesicilik yapmaya kalkışan eşkıyalardır."(Zemahşerî, Keşşâf, 3/444).

⁸ (Pezdevî, 1988, ss. 292-294) Her ne kadar Ehl-i sünnet içerisinde böyle bir kabulden bahsedilse de özellikle Eş'arî kelmacılarından Bâkılânî ve Fahreddin er-Râzî'nin bu konuda ait oldukları ekolden farklı düşündükleri anlaşılmaktadır. Her ikisine göre de melek cinsi mutlak anlamda insan cinsinden üstündür. (Râzî, t.y., ss. 107-108, 1999, s. 2/383-387, 2/438-444)

İlgili ayet ve hadisleri de bu kabulleri çerçevesinde yorumlamışlar, özellikle sünniler olmak üzere bu görüşün aksini savunanları da şiddetle eleştirmekten sakınmamışlardır.

Zemahşerî de benimsediği ulûhiyyet anlayışına sadık kalarak Allah'ın görülmesinin mümkün olmadığını dile getirmektedir. Muhtelif ayetler kontekstinde bu konuya yer veren müellife göre kendilerini bu düşünceye sevk eden temel unsur görülmenin cismaniyet ve teşbihi çağrıştırmasıdır. Ona göre meselenin bu yönünü yalnızca “tevhid ve adl ehli” uleması anlayabilmiştir. Söz gelimi Zemahşerî, “Allah katında din İslam'dır” (Al-i İmrân 3/19) ayetini yorumlarken Mu'tezile'nin ilk ilkesini ihsas ettirerek İslam'ın tevhid ve adaletten ibaret olduğunu dile getirmekte, Allah katında din denilince bu anlamın kastedildiğini, bunun dışındaki telakkilerin din namına hiçbir şey ifade etmediğini ileri sürmektedir. Böyle bir ön kabulünün ardından bu düşünceyi benimsemeyenleri sıralarken konuyu Cebriyye ve rü'yetullahı caiz gördüğü için teşbihe kaydığını iddia ettiği gruplara (Ehl-i sünnet) getirmekte, ardından söz konusu grupların Allah'ın dini olan İslam dini üzere olmadığını iddia etmektedir. (Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 345)

Zemahşerî, rü'yetin hakikatine inanmakla Allah'ın yaratıklara benzetilmesiyle eş kabul ederek bu düşünceye kail olanları Müşebbihe adıyla nitelendirmekte ve Nisa suresinde yer alan “Ehl-i kitap, senin, gökyüzünden üzerlerine bir kitap indirmeni istiyor. Musa'dan, bundan daha büyüğünü istemiş ve ‘bize Allah'ı açıkça göster’ demişlerdi. Böylece zulümlerinden dolayı kendilerine yıldırım çarpmıştı...” (Nisa 4/176) ayetini düşüncesine mesnet olarak kullanmaktadır. Ona göre yıldırımın çarpma sebebi “mümkün olmayacak bir istek olan Allah'ı görmeyi talep etmelerinden” kaynaklanmakta olup Allah'ın görüleceğini iddia edenler de aynı şekilde bu zalimlere benzetmektedir. Zemahşerî, yapmış olduğu bu teşbihin ardından sünniler için adeta son darbeyi vurmakta duygularının dışı vurumu olduğu anlaşılan “üzerlerine yıldırımlar düşsün” bedduasıyla hissiyatını dile getirmektedir. (Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 585)

Â'râf 7/143 âyetinde ise dağın parçalanması ve Hz. Mûsâ'nın bayılmasıyla ibret almayanlar olarak nitelendirdiği sünnileri açıkça hedef alarak şöyle söylemektedir:

-“Kendilerini Müslüman ve Ehl-i sünnet olarak nitelendirenlerin bu sözü benimsemelerine şaşırın. Bunların büyüklerinin uydurduğu bir söz olan, bilâ keyf (rü'yetin keyfiyetsiz gerçekleşeceği) örtüsüne bürünmeleri sakın seni aldatmasın. Adl ehlinden bir şâirin (Zemahşerî'nin kendisi) söylediği şu beyit⁹ onların halini anlatır:

“Gerçekten öyle bir cemaat ki, hevâlarına sünnet derler,

Hayatıma andolsun ki onlar semer vurulmuş eşek cemaatidir.

Çünkü Allah'ı yaratılmışlara benzetmekte,

Milletin saldırısından korkarak *bilâ keyf* örtüsüyle gizlenmekte.” (Altun, 2019, ss. 130-131; Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 156)

Bunun dışında Zemahşerî'nin konu üzerinden sünnileri hedef aldığı bir ayet Yûnus sûresi 26. âyetteki¹⁰ ‘fazlalık/ وَزِيَادَةٌ’ kelimesinin tefsiri bağlamındadır. Burada yer alan “İyi işler yapanlar için güzel mükâfat ve daha da fazlası vardır...” ifadesini sünni müfessirler “Allah'a bakmak” yani rü'yetullahın imkânı şeklinde yorumlamışlardır. Buna karşın Zemahşerî ise Allah'ın “lütfundan daha fazlasını ihsan etmesi” olarak anlamıştır. Ardından da rü'yeti benimseyenleri (Ehl-i sünnet uleması) müşebbihe ve mücbire¹¹ tesmiyesiyle eleştirmekte ve karşısındakileri bu konuyla ilgili hadis uydurmakla suçlamaktadır. (Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 342) Hadiste geçtiğine göre, “Cennet ehli oraya girdiklerinde kendilerine ‘ey cennetlikler!’ diye çağrılır ve perdeler kalkar da Allah'a bakarlar.”¹² Hadisi nakleden müellif, muhataplarını ilzam etmek için söz konusu hadisin merfu olduğu iddiasına karşı merku' olduğunu söyleyerek alaycı bir tavırla uydurulmuş olduğunu ima etmeye çalışmaktadır. (Zemahşerî, 2016, c. 3, s. 264) Böylece o, kendi itikadını savunmak için hem muhaliflerini hadis uydurmakla itham etmekte, hem de bahsi geçen hadis etrafında aynı konuda farklı tariklerle gelmiş olan pek çok hadisi mevzu addederek usûl hatasına sebebiyet vermektedir. Zira hadislerin

⁹ لجماعة سمووا هواهم سنة... وجماعة حصر لعمرى موكفه

قد شبهوه بخلقه وتخوفوا... شنع الورى فتستروا بالبلكه

¹⁰ Güzel yapanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerinde ne toz toprak bulaşığı olur ne de aşağılanmışlık izi. İşte bunlar cennetlik kullardır, kendileri orada sonsuza kadar kalıcıdır.

¹¹ Zemahşerî'nin sünnileri “mücbire” olarak nitelendirdiği başka yerler de vardır. Bk. (Zemahşerî, 1987, s. 1/630)

¹² Tirmizî, “Tefsir”, 10

merfu-maktu ya da sahih-mevzu olması hadis usulü ilminin bir konusu olup aktarılan rivayetlerle ilgili verilecek hükümlerin de bu kurallar çerçevesinde olması icap etmektedir. Hadis rivayetleri hakkında hadis ilminin kendi kuralları dikkate alınmadan, ön kabuller ve taraflı gözlerle yapılan subjektif değerlendirmelerin kıymeti harbiyesi yoktur.

Zemahşerî, Ehl-i sünnet ekolünü yukarıda zikredilen tesmiyeler dışında heva ve heveslerine tabi olan,(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 550) bâtılda aşırıya giden, hakka karşı tavır alan, delillerden yüz çeviren ve şüpheli şeylerin peşine düşen, bid'at ehli,(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 666) batıl görüş sahipleri,(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 417) Allah'ın ayetlerine karşı kör-sağır kesilerek cahilâne bir tutum takınanlar,(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 414) taklitle büyüyen Haşevîler,(Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 347; 3/444) Müşebbihe ve Mücbire, c. 2, s. 153, 342, 386, 430, 681,718) ehlü'l-haşv ve'l cebr,(Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 457) bilâkeyf perdesine sarılan,(Zemahşerî, 1987, c. 4, s. 140) Allah'a el, ayak, cenb isnat ederek O'na denk varlıklar ihdas etmek suretiyle pek çok kadîm varlık inancına sahip olan bir grup c. 4, s. 139-140) olarak nitelendirmektedir.

Keza amelle sevaba nail olunamayacağını iddia ederek Allah hakkında kuruntulara kapılan, câhil ve zekâ yoksunluğu sebebiyle tembellik eden,(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 457) boş tamah ve hayallere kapılan,(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 457, 550) din adına yalan uyduran,(Zemahşerî, 1987, s c. 1, s. 630) Allah'a ve peygambere iftira eden(Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 92, 342, 430, 457, 681) hakikati ters yüz edip hakikat karşısında kibirlenen ehl-i taassup,(Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 681) kendi hevalarını sünnet olarak lanse eden,(Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 156) dil zevkinden mahrum,(Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 681) ehl-i adle karşı fırsatını bulunca afkuran,(Zemahşerî, 1987, c. 2, s. 386) batıl ehli(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 417) bir grup olarak ve genellikle pejoratif muhtevalı ifadelerle tavsif etmektedir.(Ağırkaya, 2020, ss. 880-884).

Nübüvvet-Mucize İlişkisi

Özelde Zemahşerî'nin genelde ise Mu'tezile'nin nübüvvetle mucize arasında zorunlu bir iltisaktan bahsettikleri bilinmektedir. Zemahşerî bu konuyu tefsirinde sık sık dile getirmekte, peygamberin iddialarını desteklemelerinin ancak mucize yoluyla mümkün olduğunu, diğer bir ifadeyle mucizenin ancak davasında sadık olanların elinden görülebileceğini ifade etmektedir. Zira o, mucizeyi nübüvvet iddiasında bulunan kimsenin Allah tarafından desteklendiğinin açık ifadesi olarak sunmaktadır.(Zemahşerî, 1987, c. 3, s. 359; c. 4, s. 128, 296) Bu kabilden peygamber olmayan bir kimsenin elinden olağanüstü olarak nitelendirilebilecek herhangi bir hadisenin vukuu bulmasını ise imkânsız görmektedir. Hikmet sahibi bir Zât'ın Allah'ın böyle bir olaya izin vermeyeceğini, yalancıyı doğrular durumunda olamayacağını, aksi takdirde nebi olanla olmayanın birbirine karışacağını ileri sürmektedir.(Zemahşerî, 1987, c.3, s. 309) Bu itibarla ona göre mucize dışında keramet,(Zemahşerî, 1987, c. 4, s. 632) sihir(Zemahşerî, 1987, c. 1, s. 173; c. 2, s. 140, 361) gibi harikulade hadiselerin hakikati yoktur.

Zemahşerî mezhebinin genel kanaatiyle de uyumlu olan söz konusu düşüncelerini açıkladıktan sonra ilgili yerlerde kendisine muhalif olarak gördüğü gruplara, özellikle de sünnilere bu kapsamda eleştiriler yöneltmekte, yer yer tahkir ve tezyiflerle karşı tarafın yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Söz gelimi Hz. Musa'yı hapse atmakla tehdit eden Firavun'a karşı Hz. Musa'nın kendisini tasdik edici bir şeyler getirmesi durumunda Firavun'un tavrının değişip değişmeyeceğini sormasına karşılık Firavun'un "doğru söyleyenlerdensen haydi getir onu"¹³ ifadesi üzerinden bir kanaat belirtmektedir. Ona göre bu ifade, mucizenin davasında sadık olanlar tarafından ortaya konulabileceğini Firavun'un dahi bildiğini göstermektedir. Bu değerlendirmenin ardından Zemahşerî, "Firavun gibi birine gizli kalmayan bu hakikatin Ehl-i kible'den birçoğuna gizli kaldığını" ileri sürerek muhalifleri hakkında (Ehl-i sünnet), Firavun'dan "daha az faziletli" oldukları şeklinde ağır bir tarizde bulunmuştur.(Zemahşerî, 1987, c. 3, s. 309)

Sonuç

Zemahşerî, ait olduğu mezhebe ve ilkelerine sıkı sıkıya bağlı koyu Mu'tezilî bir müelliftir. Düşüncesini temellendirdiği beş esası ısrarla savunmakta, bunun yanı sıra mezhebine muhalif olarak gördüğü fırkalara karşı da sert eleştiriler getirmekten geri durmamaktadır. Muhalif olarak gördüğü fırkaların başında ise Râfiziler olarak adlandırdığı Şiîler ve genellikle Mücbire, Müşebbihe, Haşeviyye, Nâbite ve Kaderiyye olarak nitelendirdiği sünniler gelmektedir.

¹³ Şu'arâ 26/31.

Zemahşerî'nin Sünnileri bu tür muhtelif ve birbiriyle alakasız fırkalarla özdeşleştirmesi dışında Ehl-i sünnet mensupları hakkında yaptığı teşbihler çok daha dikkat çekici ve pejoratif muhtevalar içermektedir. Bunlar arasında sünnilerin Allah'ın dini olan İslam'dan nasibi olmayan gruplar olarak nitelendirilmesi; müşriklere teşbih edilmesi, anlayış ve algılama açısından Firavundan daha anlayışsız ve fazilet açısından daha değersiz oldukları, kendilerini Müslüman ve Ehl-i sünnet olarak nitelendirdikleri, hadis uydurdıkları gibi suçlamalar yöneltmekte, işledikleri günahın faturasını Allah'a çıkarmaya çalışan Kaderiler (Kaderiyye) olarak nitelendirmektedir.

Ayrıca sünnileri, dil zevkinden uzak, Kur'an'ın belagat ve fesahatini idrak edememiş kimseler olmakla, her şeyi ters yüz edenler, hakikat karşısında kibirlenenler, güpegündüz soygunculuk yapmaya kalkışan eşkiyaya benzetmeler gibi farklı itham ve yakıştırmalarda bulunmuştur.

Bunlarla da yetinmeyip "Allah onları rezil etsin," "üzerlerine yıldırımlar düşsün" şeklinde beddua ifadeleriyle kendi haklılığını karşı tarafın da yanlışlığını ortaya koymaya gayret etmektedir.

Böylece Zemahşerî, hem tevhidle kendi mezhebi arasında sıkı bir bağ kurmakta hem de muhalifleri hakkında sert ve yer yer hoşgörü sınırlarını aşan ifadelerle itham ve yakıştırmalarda bulunmaktadır. Buna rağmen kendisinden sonra gelen Şii, Sünnî, Zahirî, sûfî hemen her grubun ondan yararlanmış, onun muhalled tefsirini okuyup şerh ve hâşiyeler yazmak suretiyle yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu durumun yegâne sebebi anlaşıldığı kadarıyla Zemahşerî'nin dildeki ustalığı, dilin fesahat ve belâğatına vukûfiyeti sayesinde kelimeler ve ayetler arasında kurduğu bağlantılardaki kusursuzluk olsa gerektir.

Kaynakça

- Ağırkaya, G. (2020). Ehl-i Sünnet Tesmiyesinin Mezhebi Tefsirlerdeki İzdüşümleri. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 873-898.
- Altun, H. K. (2019). *Zemahşerî'nin Kelâmî Görüşleri* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- İbnü'l-Müneyyir, Muhammed b. Mansûr. (1987). *El-İntisâf fi mâ tedemnehü'l-Keşşâf (el-Keşşâf'ın hamışinde)* (C. 1-4). Daru'l-Kitabi'l-Arabî.
- Pezdevî, Muhammed. (1988). *Usuli'd-Din (Ehl-i Sünnet Akaidi)* (Ş. Gölcük, Çev.; 2. bs). Kayıhan Yayınları.
- Râzî, Fahreddin. (t.y.). *El-Me'âlim fi uşûli'd-dîn*. Daru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Râzî, Fahreddin. (1999). *Et-Tefsîrü'l-kebir = Mefatihü'l-gayb* (C. 1-32). Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Zemahşerî, Carullah. (1987). *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzil ve uyûni'l-ekâvîli fi vucûhi't-te'vil* (1. bs, C. 1-4). Daru'l-Kitabi'l-Arabî.
- Zemahşerî, Carullah. (2016). *El-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmidî't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vil: Keşşâf Tefsiri: (Metin-çeviri)* (Ed.; M. Sülün, Çev.; M. Coşkun, A. Bebek, A. Hatip, & M. Sülün, 1. baskı, C. 1-6). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.